

Nyelvek és nyelvi rétegek Kazinczy Ferenc *Fogságom naplója* című művében¹

Kazinczy Ferencnek a nyelvhez való viszonya sokoldalúan földolgozott témakörnek számít. Nyelvészeti és irodalomtörténeti monográfiát is találhat az érdeklődő olvasó, amely nagy anyagismerettel és bőséges terjedelemben foglalkozik azzal a szerteágazó kérdéssel, hogy Kazinczy milyen nyelvelméleti nézeteket vallott, és hogyan viszonyult az úgynevezett „nyelvkérdés”-hez, azaz ahhoz az eszmetörténeti vitához, amely a 18. század végén és a 19. század elején a nyelvhasználat elvi és gyakorlati kérdéseiről zajlott (vö. két reprezentatív monográfiával: Benkő 1982; Bíró 2010). Az alábbiakban nem ezt a kérdéssírányt folytatom, hanem a nyelvhez való viszonyulást mentalitástörténeti keretben kívánom megragadni. Ehhez Kazinczynak egy olyan művét választottam legfőbb forrásanyagként, amelyet általában nem szoktak a nyelv iránti érdeklődés legfőbb dokumentumaként kezelni. A *Fogságom naplója* valóban nem tartalmaz tételes, kifejtett nyelvészeti álláspontokat, viszont hihetetlenül izgalmasan tükrözi azt a nemesi-rendi mentalitást, amely Kazinczy viselkedését is meghatározta. Ilyenformán pedig arra is lehetőséget ad, hogy finom és aprólékos szövegelemzéssel a nyelv használatának számos, máshol nem explicit elemét is kibontsuk és megvizsgáljuk.

Kazinczy művének olvasója alighanem azt a benyomást szerezheti első pillantásra is a *Fogságom naplójáról*, hogy ez nem egyszerűen egy emlékirat (mert a címmel ellentétben nem naplóról van szó, hiszen több évtizedes távolság van a lejegyzett események megtörténte és rögzítése között, vö. bővebben Szilágyi 2017: 53–70), hanem egy többnyelvű irodalmi mű. Pontosabban: memoárként tükrözi a többnyelvű kommunikációt, hiszen a magyartól elütő részletek mindig vagy a dialógusok, vagy bizonyos szövegek idézése kapcsán bukkannak fel, és nem a narrátori részekben. A narrátor egyrészes magyar nyelvhasználatát világossá teszi, hogy itt nem a nyelvi kompetencia hiányáról vagy fogyatkozásáról van szó, hanem olyan írói eszközről, amely a többnyelvűséget a jellemzés részeként illeszti bele saját poétikai megoldásai közé. Ezért aztán külön jelentősége lehet a megfelelő kommentároknak, amelyek egyrészt fordítással látják el, másrészt értelmezik az idegen vendégszövegeket (Kazinczy 2011).² Persze éppen az események megtörténtének és a szöveg létrehozásának igen nagy időbeli távolsága miatt a dialógusok dokumentatív pontosságát aligha lehet feltételezni. Vagyis a továbbiakban az egyes, értelmezendő jelenetek esetében csak a szöveg teremtette belső valóság, az írói intenció megragadására nyílik lehetőség, és természetesen mit sem tudhatunk arról, hogy az, amit Kazinczy valamilyen szándék vagy megfontolás alapján ábrázolt, hogyan is játszódott le valójában. Ezt a megfontolást folyamatosan észben kell tartani, még ha erre minden esetben nem hívom is fel külön a figyelmet.

Van olyan eset, ahol Kazinczy sajátos módját választja annak, hogy érzékeltesse: egy beszélgetés milyen nyelven zajlott le. Például a közvetlenül szabadulása utáni események rögzítésekor az őt és két rokonát (testvérét és unokaöccsét) ebédre meghívó „commendáns”-nál,³ azaz börtönparancsnoknál folytatott eszmecsere alapve-

¹ A dolgozat az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoportja keretében készült (vezető: Debreczeni Attila).

² A kritikai kiadás egy évtizede készült el.

³ Kazinczy munkácsi raboskodása idején Joseph Fritschner volt a börtönparancsnok. Életrajzát lásd Kazinczy 2011: 429.

tőn németül adja vissza, az ebbe beékelte magyar nyelvű mondatok ilyenformán inkább tartalmi idézetnek tekinthetők, és nem annak jeleként, hogy több nyelven zajlott volna a társalgás. A jelenetben az ott jelen lévő „hatvan esztendő féléves Kisasszony”, Fanny a narrátort a műben így szólítja meg: „Mondja meg nekem az Úr, ha megszalasztaná, le merne e itt ugrani?” Erre azonban a narrátor németül reagál, majd Fanny kisasszony második megszólalása már csupán magyarul kezdődik, de németül végződik: „Nem uram – mondá Fanny Kisasszony –; ich habe Sie selber gesehen” (Kazinczy 2011: 137).⁴ Tanulságos, ha ehhez a részlethez ugyanennek az esetnek a Kazinczy naplójában 1812-ben feljegyzett változatát is hozzászámítjuk, ahol is még a beszélgetés egésze németül van rögzítve:

„A' Commend[áns] nótelen, öreg ember volt. Gazdasszonya képében vele lakott egy öreg Tisztne, kinek lyánya is öreg vala és félszemü. Felkelvén az asztaltól, a' Kisassz[ony] az ablakhoz vitt, melly alatt 2 ölnyre egy kertecske volt. – H[er]r v[on] K[azinczy] monda; wären Sie im Stande hier hinauszuspringen, aber so, daß wenn man sie schreckte, Sie in einem tempo wieder im Zimmer wären? A' Commandantra pillantottam. Az nevetett teljes lélekből. Én is tehát. A' Kisassz[ony] megvallotta, hogy közel 4 hónap olta nézte mindennap a' deszkából öszve rakott tyúkök' repedései között mint táplálom társaimat. O wie oft habe ich Sie wegen der edlen That gesegnet” (az 1801. június 28-i bejegyzés: Kazinczy 2011: 39).⁵

Nyilván ez a korábbi változat tükrözheti hitelesebben a beszélgetés körülményeit és nyelvhasználatát. A változtatás ez esetben nem tartalmi, hanem éppen nyelvi természetű: a német és a magyar nyelvű dialógusok keveredése a *Fogságom naplója* végleges szövegében itt éppen azt akarja kifejezni, hogy a társalgás egésze nem magyarul zajlott: Fanny kisasszonyról semmi okunk feltételezni a magyar nyelv ismeretét, Kazinczy viszont alapos némettudással rendelkezett.⁶

Van más megoldás is a *Fogságom naplójában*. Ennek az eljárásnak egy sajátos, újabb funkciója akkor ragadható meg, amikor Kazinczy alighanem így érzékelteti egy tőle megértett és beszélt nyelv státuszának alacsonyabb mivoltát. A *Fogságom naplója* egyik rövidke szlovák (pontosabban: „tót”) szövegrészét ugyanis Kazinczy lefordítja, azaz nem várja el az olvasótól, hogy ezt is magától értetődően megértse (míg a latin, német és francia szövegrészek esetében nyoma nincs annak, hogy ezt a szerző fordítás útján értelmezni kívánja). Vagyis Kazinczy számára a szlovák nyelv ismerete ugyan természetes volt, de mások számára nem tekintette a műveltséghez tartozónak, mivel tudása nem jelölt státuszt, és voltaképpen nem volt másra használható, mint a hétköznapi érintkezésre. A leírt szituáció azt is magában foglalja, hogy a narrátor képes kommunikálni ezen a nyelven. Hiszen valamivel később a narrátor az őrzésére berendelt, ismeretlen nemzetiségű katonát egymás után három nyelven, magyarul,

⁴ A német részlet fordítása: 'én magam láttam'.

⁵ A német részletek fordítása: 'Kazinczy úr... nem találta Ön itt módot arra, hogy kiugorjon, de úgy, hogyha megijesztik, hirtelen ismét a szobában legyen?; Ó, milyen gyakran áldottam Önt ezért a nemes tettéért.'

⁶ Ezen a ponton talán érdemes azt is megemlíteni, hogy Kazinczy felesége, gróf Török Zsófia (Sophie) alapvetően német anyanyelvű volt: fennmaradt levelezése legalábbis teljes egészében német (vö. Biczó szerk. 1933). Vagyis a házaspár egymás között alighanem inkább németül beszélt, bár Török Sophie nyilván tudott magyarul.

németül és szlovákul is megszólítja, fölkinálván neki mindhárom nyelvet mint kommunikációs eszközt, és ezt úgy rögzíti a szövegben, hogy mindhárom kérdése eredeti nyelven szerepel ott: „Magyar Ked? Nem, felele. Ist er ein deutscher? Nem felelt. Slowak scze? Nem felelt” (Kazinczy 2011: 82). Miközben azonban az egész rögzített dialógust, amely logikailag nem képzelhető el másként, mint „tótul” elhangzónak, magyarul adja vissza. S ebben az esetben ugyanez az eljárás figyelhető meg, mint korábban idézett példában: az egész párbeszéd idegen nyelven való elhangzását csak az érzékelteti, hogy egyetlen mondatot az adott idegen nyelven (szlovákul) is megad a szerző. A „tót katoná” szlovák szavait a narrátor a következő módon idézi: „Us su precis, mondá a’ katoná. (Már oda vannak)” (Kazinczy 2011: 79). Az itt rögzített, rövid, szlovák nyelvű szöveg egyébként azért is tanulságos, mert azt bizonyítja: Kazinczy a beszélt nyelv alapján rögzítette, és nem az ekkortájt formálódó szlovák irodalmi nyelv normái vagy az egyházi szláv írásbeliség szabályai alapján – ugyanakkor viszont az is kétségtelen, hogy pontosan értette és fordította a szlovákot.⁷ Ez már csak azért sem csodálható, mert ugyan Kazinczy szlovák tudásáról alig van más adatunk (egy fontos kivétel idézésére a következőkben sort kerítünk), de zempléni és abaúji nemesemberként ő egy olyan területen nőtt fel, ahol a szlovák–magyar nyelvi érintkezések mindennaposak voltak, és ahol akár a jobbágyság, akár a házicseléség vonatkozásában gyakran lehetett találkozni szlovák anyanyelvű beszélőkkel, a velük való szót értés ilyenformán fontos lehetett. Figyelemre méltó, hogy Kazinczy saját „tót” nyelvismeretét csak áttételesen említette meg, amikor édesanyjának ezen nyelvben való járatlanságát akarta hangsúlyozni egy nekrológszerű visszaemlékezés keretében: „’s ámbár a’ házasság olly vidékre szállította által, hol a’ föld’ népe tótul beszéll, ’s ámbár férje ’s gyermekei mind ezt [ti. a „tót”-ot], mind azt a’ másikat [ti. a németet], szállották körülte, ő eggyenlevű maradt” (Kazinczy 2009: 163). Bossányi Zsuzsanna ebben az összefüggésben tehát inkább kivételnek, furcsa zárványnak bizonyul, szemben férjével és gyermekeivel, akik közé természetesen Kazinczy Ferenc is odaértendő.

Egy másik, a rejtett nyelvismeretre rávilágító eset leírása még egyszer fordul elő a *Fogságom naplójában*, és ez is a budai fogság időszakához kapcsolódik. 1795. május 30-ra datálja Kazinczy azt az esetet, amely az első mondata szerint egy vizsdatérő, többször ismétlődő találkozás egyike lehetett – különben Kazinczy az őrt álló katoná nevét sem ismerhette volna, hiszen egy ilyen szituációban a katonák nem szoktak csak úgy bemutatkozni egy őrizetesnek. „Szobámban gyakran fordúla meg egy Rakics nevű rácz közlegény. De Goszpode, úgymond, mi dolog az, hogy te víg vagy, míg mások mindég buslakodnak. Mit csináltál, hogy ide hoztak?” (Kazinczy 2011: 81). Kazinczy Rakics kérdését magyarul írja le, éppúgy, mint az ő rá adott választát, viszont egyértelműen hangsúlyozza a katoná „rác” nemzetiségét, sőt egy szerb szót is a szájába ad, így erősen kérdéses, milyen nyelven kell elképzelnünk ezt a dialógust. Az a valószínűbb (akár a korábban idézett példák alapján is), hogy a beszélgetés inkább szerbül hangozhatott el, és ezt egyetlen szerb mondat idézése érzékelteti – ezt erősíti, hogy néhány sorral lejjebb Kazinczy rögzíti Rakics egy jellegzetesnek érzett szófordulatát. Ez pedig szerbül van: „Pride bida i na Nemcza!” (A mondat fordítása: ’Jön még bánat a németre is!’) (Kazinczy 2011: 81). Ez azért

⁷ Ezeket a megállapításokat a szlovákista történész Demmel Józseffel folytatott konzultációnak köszönhetem.

zavarba ejtő, mert Kazinczy esetleges szerb nyelvtudásáról sincsenek információink (későbbi, a szerb irodalomra vonatkozó reflexiói német közvetítéssel megszerzett ismereteket mutatnak, erről alapvetően és összefüggésében lásd Fried 1979) – bár az elképzelhető, hogy a szlovák alapján egy egyszerűsített „szláv” kommunikációra képes lehetett. S ebben az esetben azért foglalta össze magyarul a lefolytatott beszélgetést, mert részleteiben és eredeti formájában azt már nem tudta felidézni, csak a tartalmára emlékezett. S természetesen arra a mondatra, amelyet eredeti nyelven adott meg, és amely már egy korábbi feljegyzésének tanúsága szerint is egy szerb (vagy legalábbis: szláv, azaz szlovákul is értelmezhető) vezérszó alapján vált újra előhívhatóvá.⁸ Persze ne hallgassuk el azt sem, hogy ez a példa némileg gyöngíti a korábban elmondottak főntebbi értelmezését: Kazinczy ugyanis a tőle leírt szerb nyelvű mondatához nem csatolt fordítást, pedig aligha arról van szó, hogy számára szerbül tudni nagyobb presztízst jelentett volna, mint szlovákul. Ez a hiány inkább úgy magyarázható, hogy Kazinczy kuriózumként, egy számára fontos emlék kísérőjenségeként őrizte meg ezt a mondatot az emlékezetében, és talán szabatos lefordítására kevésbé volt képes, mint a „tót” nyelvű szövegtöredék esetében. Aligha tudunk tökéletes és kielégítő magyarázatot adni az eltérésre, ez is csupán feltevés.

Ezek azonban éppen kivételességük miatt beszédes példák, és nem tipikusak. Kazinczy többnyire nem is ezt a megoldást választotta, és ilyenformán a feltároló kommunikációs szituációk rendre társadalmi csoportok közötti érintkezési lehetőségeket tesznek láthatóvá. Ezt példázza a Martinovicsék kivégzéséről szóló passzus, amely a mű bizonyosan legismertebb és legtöbbet idézett része. Kazinczy – aki természetesen nem személyes benyomásait rögzítette a kivégzés leírásakor, hiszen ha figyelmesen olvassuk a szöveget, világos lesz, az ott elmondottak többségének ő nem lehetett tanúja: ő a cellájában tartózkodott, amíg a kivégzések tartottak (vö. bővebben Szilágyi 2017: 83–103) – nem a kopár leírást választotta, hanem jelenetезve ábrázolta az eseménysort, dialógusokat is alkotva. Ezekből igen sokrétű kommunikációs szituáció bontakozik ki. Ebből most csak néhány jellegzetes elemet emelek ki. Szentmarjay – Kazinczy beszámolója szerint – úgy igazodik a kivégzés nézőközönségének nyelvi-etnikai sokszínűségéhez, hogy egyértelmű, de nem nyelvhez kötött közlésformát választ: „hangosan füttyölé el a’ Marseillei Marsot, ’s annyiszor, a’ menyinyi strófája az éneknek volt” (Kazinczy 2011: 80). Laczkovics másként tesz: Kazinczy szerint legalábbis ő eleve több nyelven kommunikál a kivégzésre összegyűlt tömeggel. Kazinczy magyar, német és francia megszólalását rögzíti (Kazinczy 2011: 80). Hajnóczy József németül beszél az őrzésére rendelt Novák kapitánnyal és az őt kivégzése előtt felkereső, lutheránus pappal, Molnár Jánossal, de amikor visszatér az ítélet-hirdetésből, a levetett láncot megcsörgetvén, latinul kiált fel.⁹ Mint ahogy kivégzése előtt nyilvánosan latinul fordul Nyéki Németh János királyi jogügyi igazgatóhoz is – miközben az őt kísérő katonának magyarul szól oda (Kazinczy 2011: 80).

⁸ A történet emlékeztetőjét Kazinczy a *Feldolgozni valók* című előzetes vázlatában így adta meg ugyanis: „Rakics, pride” (Kazinczy 2009: 44).

⁹ Az itt Hajnóczy szájába adott szavakat Sághy Ferenc levélbéli beszámolója Martinovics Ignácnak és Hajnóczynak együtt tulajdonítja; az eltérés értelmezésére lásd Szilágyi 2017: 89–90.

A latinitásnak ebben a helyzetben láthatólag sajátos kettős jelentése van. Egyfelől a per lefolytatásának és a kihallgatásoknak a nyelve (ezért szólítja meg Hajnóczy latinul utolsó, hivatalosnak szánt kérése alkalmával a magyarul és németül is tudó Nyéki Némethet), másfelől pedig a fogolytársakhoz, a humanista iskolázottságú, művelt emberekhez való szólás lehetőségét hordozza, és ezzel az elkülönülés lehetőségét teremti meg. Hajnóczy szavai – Kazinczy beállítása szerint – a méltatlan rabságból megszabadító halál elfogadásáról („Amici, malo mori quam hoc vel tribus annis gestare.”)¹⁰ éppen ennek a csoportnak szóltak. Annak előzetes, hallgatóságos feltételezésével egyébként, hogy az örök ebből a latin nyelvű kommunikációból eleve ki vannak rekesztve, ha hallják is, úgy sem értik – aki pedig érti, az érzelmileg úgyis a beszélő oldalán áll. Ennek korábbi példája az, amikor a narrátor egyik fogolytársát, Verseghyt akarja megnyugtatni: „Éjjel az ajtó zárához tartám számat, ’s ezt sugám neki bátorítására: Pejusque leto flagitium timet,¹¹ ’s ezt hangosan énekelte, hogy ha megszólítanak is, azt hazudhassam, hogy én Horázból énekelgeték, ’s csak unalmam’ elérésére” (Kazinczy 2011: 75). Ez utóbbi esetben a latin használatának újabb, exkluzív rétege is láthatóvá válik: annak, akinek az üzenet szól, nemcsak nyelvi kompetenciával kell rendelkeznie, hanem képesnek kell lennie azonosítani a horatiusi szöveghelyet, és értelmeznie is kell az utalást.

Ennek az azonosításnak a legszebb a példája az a történet, amelyben a Kufsteinből Munkácsra szállított Kazinczy 1800. július 6-án Linzben egy fogadóban találkozik a számára korábban személyesen ismeretlen Marcus Anton Gotsch-csal.¹² Megismerkedésüket a *Fogságom naplója* így adja vissza:

„Marcus Antonius Gotsch azon fogadóban tarta szállást. Jött, ’s engem kihivata fogolytársaim közül, ’s ajánlotta szolgálatját mindenre a’ mit kívánhatok. A’ gonosz idő a’ jó embereket is gyanússá teszi, ’s nekünk magunkra kelle vigyáznunk; soha sem tudtam, barátom e az ember vagy geheime Polizey’ embere. – Professor úr, mondám, nekem könyvek kellenének: a’ Cicero’ Levelei, és más Classicusok, de kivált egy jó görög Lexicon. Ment, ’s hozta a’ Schneider’ nagy Lexiconát,¹³ ’s azt meg is vettem; de nem Cicerót; az nem vala meg. Nekem adá a’ magáét, de annak czimlapja sem volt. Gotsch jó ember lehete. Bele írá nevét, ’s ezt veté alá: *Magnis tamen excidit ausis.* – Hic situs est Phaëton, currus auriga paterni, quem si non tenuit, magnis tamen excidit ausis,¹⁴ mondám neki az ő négy szavaira. – Gotsch indúlatosan csókola meg erre” (Kazinczy 2011: 120).

Ez esetben – az egyébként nyilván németül folytatott beszélgetésben – a latin idézet azonosítása a lelki rokonság és az azonos műveltség szerkezet feltárulásával

¹⁰ A latin mondat fordítása: ’Barátaim, inkább meghalok, mint hogy ezt három évig hordozzam’ (Kazinczy 2011: 79).

¹¹ „a bűn ijesztvén csak s nem a földi vég”, Az idézet helye: Horatius, Ódák, 4. könyv, 9, 50 (Horváth István Károly fordítása).

¹² Marcus Anton Gotsch életrajzát lásd Kazinczy 2011: 429.

¹³ Valószínűleg a következő szótárról van szó: Johann Gottlob Schneider, *Kritisches Griechisch-Teutsches Handwörterbuch, bey dem Lesen der Griechischen profanen Scribenten zu gebrauchen*, I–II. Bd., Züllichau, 1797–1798.

¹⁴ „merész volt hősi bukása”.

„Itt nyugszik Phaëton, kocsis apjának szekérében, nem lehetett ura bár, de merész volt hősi bukása.” Az idézet helye: Ovidius, *Metamorphoses*, II, 3289 (Devecseri Gábor fordítása).

lesz azonos, hiszen itt már nem egyszerűen az a kérdés, hogy a beszélgetőtárs tud-e latinul (a Kazinczytól kért könyvek ezt egyébként is egyértelművé tették), hanem a megismerkedés központi mozzanatává a négy szóból álló idézet fejből történő folytatása lép elő. Gotsch ugyanis nem véletlenül választotta ki ezt a kis Ovidius-idézetet: ezen keresztül, pontosabban ennek applikálásával Kazinczy helyzetére kívánt reflektálni. Azzal, hogy Kazinczy azonnal fel tudta idézni ezeknek a szavaknak a pontos szövegtörzsetét, világossá vált: Kazinczy elérte ezt a szándékot és nyugtázta is. Gotsch-nak az erre való reakcióját, a csókot (amely persze lehetett a szabadkőműves összetartozás jele is, bár Gotsch szabadkőművességéről nincs adat), maga a szöveg is tartalmazza – Kazinczy pedig a történet felidézéséhez kapcsolt kommentárjában vallja meg, hogy a linzi professzort „most gondolkozásaim társának tekintem” (Kazinczy 2011: 120). A latinitás korabeli használatának szociolingvisztikai státusza azzal a sajátos szereppel is összefüggött, amelyet éppen ez a történet szemléltet igen látványosan.¹⁵

A nyelvhasználat vizsgálata pedig ezen a ponton már át is vezet a társadalom rendi tagoltságának az érzékeltetéséhez. Nyelvhasználat és társadalmi érintkezés összefüggéséhez tartozik ugyanis az, hogy a mű igen látványosan bizonyítja: a rendi társadalom szerkezetével összefüggő hierarchikusság nem került alárendelt szerepbe a fogság és a per extrém szituációjában sem. Sőt a rendi státuszt a per során is feltűnően tiszteletben tartották. Erre szolgált látványos példát az a jelenet, amikor a budai fogságban lévő, a kihallgatásokra postavasban kísért Kazinczy Ferencet cellájában felkeresi Aradi István jurátus, és hivatalosan átadja neki a „certificatoriját”, azaz az idézést,¹⁶ majd latinul, Kazinczyt „tekintetes úrnak” szólítva elnézést kér azért, mert az irat címezésében rosszul adták meg Kazinczy titulását (Kazinczy 2011: 72). A szituáció persze nemcsak a rendi státusz nyelvi vetületei miatt sokatmondó, hanem általánosabb tendenciái miatt is: a de facto tagadhatatlan kiszolgáltatottságot – hiszen Kazinczy már vasban van, és fogságban – de jure még mindig átértelmezi a rendiség logikája, amely alapján tisztességesen és a formák kötelező betartásával kell megidézni a nemesembert. S mivel ez mégsem sikerül, meg kell szervezni a bocsánatkérést, amely nyelvi értelemben mintha nem is a jelen szituációhoz lenne szabva. A helyzet iróniáját itt Kazinczy nem kívánja érzékeltetni, noha alighanem tisztában volt vele. Legalábbis erre utal a *Fogságom naplója* egy másik szöveghelye, ahol viszont már a szerző egyértelműen önmagán ironizál. A Brünne (Spielberge) érkező Kazinczy úgy írja le első börtöncellájának elfoglalását, hogy éppen a sértetlenül megőrzött nyelvi formulák rendies udvariasságát szembeviseli a szituáció borzalmas valóságával.

„Fél óra múlva azután jó a kancsal Profósz, ’s ismét két gyertyával. E[ue]r Gnaden, folgen Sie mir. [a német mondat fordítása: Nagyságos Úr, kövessen.]

¹⁵ A problémáról lásd még Balogh 2015: 204–30.

¹⁶ A peres eljárás során ugyanis a vádlottat a bíróság perbehívó levéllel idézte meg, és ez nemes embernek akkor is járt, ha – amint ez felségsértési perekben történt – már előzetesen letartóztatták, és a perbehívás bilincsben érte. A per során követett eljárási szabályokról bővebben lásd Benda szerk. 1952: 9–11. Arady István tanúsítványát Kazinczy február 23-ra szóló, törvényes megidézéséről lásd MNL OL Vert. A. 44. Fasc. Kazinczy periratai. 2. szám. Lásd még KazLev XXIV. 38–40.

Soha nekem az E[ue]r Gnaden titulus kedvesebben nem hangzott. Jól megyen a' fogoly dolga, a' ki E[ue]r Gnadennek tituláztatik, mondám.”

S amikor Kazinczy szembesül a neki szánt földalatti cella borzalmas körülményeivel, azzal kommentálja korábbi várakozásának meghiúsulását: „Ekkor látám én mit ér az E[ue]r Gnaden titulus” (Kazinczy 2011: 93–4).¹⁷

Kazinczy fogságának változatos helyszíneit, illetve saját, némileg eszményre emelt magatartását úgy mutatja be, hogy ő éppen nem törődött a rendi normák rá vonatkozó szabályaival. Ez a magatartás, amely eltekintett a státusszal összefüggő viselkedés íratlan szabályaitól, a *Fogságom naplója* belső összefüggései szerint a túlélés egyik lehetőségének minősült. Árulkodó jelét ennek a Brünn melletti Obrovicz kapcsán írja le Kazinczy, jelezvén azt, hogy a magánzárka megroppantó egyedüllétét éppen azzal lehet ellensúlyozni, ha a fogoly a börtön személyzet minden tagjával kommunikációra készen érintkezik, és nem zárkózik be saját rendi státuszának sáncai mögé:

„Director és Controlór nem szenvedheték egymást; az egy kövér, ripacsos, pisze orrú német, ez egy kis németecske, érezvén, hogy nemes-ember, a' ki amaz nem volt; de azt is érezvén, hogy amaz gazdagabb mint ő, 's feleségében, ki a' Gouvernőrnél szobalány vala, amannak patrociniuma van, a' mi neki nincs. Irigykedének egymással, mellyikét fogjuk inkább szeretni. Mind ketteje eljárt hozzánk, 's minthogy én szerencsének tartottam, ha szólhaték valakivel, én mindkettőjüket örömmel fogadtam, míg a' két Szláv érezteté velek, hogy ő Mihályfalván (Várad mellett) Úr volt, 's ezeknek nincs Mihályfalvájok. Így mindketteje engem szerete leginkább és Pater Makkot, a' többi eránt alkalmasan elhidegedett” (Kazinczy 2011: 97).

A viselkedésbeli különbség itt már személyekre lebontva is megmutatkozik: a két Szláv folyamatosan és többször is példája lesz a fogságban a szolidaritást nélkülöző magatartásnak, szembeállítva Kazinczy saját viselkedésével.

A rendi logika mutatkozik meg abban is, hogy a per során Madách Sándor ügyvéd Batsányi Jánost a vádlottakról készített feljegyzésében „auctor et poeta”-ként határozta meg, míg Kazinczyt „plurimum comitatum tabulae assessor”-ként (több megye táblabírájaként), Verseghyt pedig „ex-Paulinus”-ként.¹⁸ Madách Sándor listája egy általánosabb felfogást tükröz. Azt mutatja, hogy a társadalmi státusz szempontjából Kazinczy és Verseghy ilyen módon volt leírható, míg a rendi kategóriákon kívülnek minősülő Batsányit csak egy – ha szabad ilyen szójáttékkal élnem – „rend-kívüli” minősítés keretébe lehetett beilleszteni. A nyelv választásban és a különböző megszólító formulák használatában ennek a rendi kategóriarendszernek a nyelvi vetületei mutatkoznak meg. S ezzel részben összefügg a kérdésnek egy másik oldala is, nevezetesen a társadalmi érintkezés normáinak a fönntartása a felségsértési perben elítélt Kazinczy Ferencsel – immár nem a *Fogságom naplójából*, hanem Kazinczy egyéb feljegyzéseiből tudjuk, hogy nem sokkal szabadulása után, 1803-ban több egykori bírójánál is tisztelgő látogatást tett. Ezek a találkozások pedig a feljegyzések retorikájának tanúsága

¹⁷ Érdekes, hogy Kazinczynak, ahogyan ez az egyik 1808-as leveléből kiderül (Kazinczy Cserey Farkasnak, Széphalom, 1808. ápr. 9., KazLev V. 386–8) a prófós nevéről (Sturm) és pályafutásáról is elég részletes információi voltak, ezeket mégsem illesztette bele a *Fogságom naplójába*.

¹⁸ Erre a jelenségre felhívta a figyelmet Labádi 2003: 271. A tőle hivatkozott lista: Benda szerk. 1952: 814–8.

szerint sem neki, sem vendéglátóinak nem voltak mások, mint társadalmilag normálisnak tekintett érintkezési formák, amelyekért sem Kazinczy nem kíván magyarázkodni, sem arról nem számol be, hogy ezeknek a viziteknek az ötletét a felkeresni kívánt személyek elhárították volna. Ez esetben Kazinczy feljegyzéseinek magától értetődő, kurta és rövid dokumentatív jellege a legfontosabb információ: az író természetesnek veszi a látogatások létrejöttét, semmi magyaráznivalót nem érzékel ezzel kapcsolatban – noha naplójának megfogalmazásai számos ponton megengedik azt a feltételezést, hogy számított majdani olvasókra, amikor ezeket a szövegeket megírta.

Az még talán önmagában nem meglepő, hogy Kazinczy 1803-ban fölkereste a bírái közé tartozó Bay Ferencet („Ez a ’ nagylelkű és jólelkű ember igen szívesen fogad. [...] Bayval sokat beszélgeték fogságom felől...”; 1803. május 10-i bejegyzés: Kazinczy 2009: 284), hiszen Bay a per során sem viselkedett vele ellenségesen.¹⁹ A perben bíróként részvevő Mailáth György²⁰ meglátogatása is érthető néhány nap múlva, különösen, ha Mailáth feleségének a Kazinczytól számon is tartott rokoni kapcsolatairól sem felejtkezünk el. Kazinczy őket 1803. május 13-án, pesti útja alkalmával kereste fel személyesen:

„Visitek Generalis Beleznaynénál, Personális Semseynél ’s Causar[um] Reg[alium] Director Majláth György Úrnál, kinek fogságom’ ideje alatt Szláv György és János rabtársaimnak testvérek, Özvegy Baranyi Péterné, hitvese leve. Az Asszony régi ismeretségünk szerint igen kegyesen fogad, a’ Causar[um] Reg[alium] Director maga is úgy” (1803. május 13-i bejegyzés: Kazinczy 2009: 284–5).²¹

Jóval legtanulságosabb a per során a vádat képviselő Nyéki Németh János felkeresése.²² Némethről ugyanis Kazinczy semmi jót nem mond a *Fogságom naplójában*.²³ Kazinczy 1803. október 4-én Nagykállóban mégis találkozott vele, amikor Németh királyi komisszáriusként, a vármegyei tisztújítással kapcsolatos panaszok kivizsgálására odaérkezett. Kazinczy naplójában a találkozásról a következőképpen emlékezett meg:

¹⁹ Ludányi Bay Ferenc életrajzát lásd Kazinczy 2011: 422.

²⁰ Székelyi Mailáth György életrajzát lásd Kazinczy 2011: 441.

²¹ A rövidítéseket a kiadás nem egészítette ki, ezt az érthetőség kedvéért én toldottam be az idézetbe.

²² Nyéki Németh János életrajzát lásd Kazinczy 2011: 444.

²³ Kazinczy egy korábbi, alkalmi feljegyzésében ezt rögzítette Németh halálakor („Széphalom, ipsis idibus Martii, 1807.”): „Nyéki Német János, 1794ben Királyi Ügyek’ Directora, azután a’ Bécsi Finanz Directoriumnál, majd a’ Magyar Cancellariánál Consiliárius, 1803ban Szabolcs V[árme]gyébe küldött küldött Királyi Com[m]issárius, végre Septemvir, megholt Pesten Januar. 24dikén, 1807. – Mi rabok Budán 1794nek Decembere oltá 1795nek Júliusáig tőle függöttünk, ’s ő volt Processusunkban az ellenünk dolgozó Prókátor. Gyűlöltetett általunk ’s neve örök átokban van azoknak emlékezetekben, a’ kik szenvedtek. Velem, meg nem tudnám mondani miért, sokszor igen szépen bánt mind Budán még, mind azolta. – 26d. Januáriusban temettetvén el, (Lásd a’ Kultsár István hazai Tudósításainak IX. számát) Rosti az ifjú Sárközi levele szerint 25dben temettetett el a’ Pesti Ispótyály temetőjében.” Kazinczy saját kezű feljegyzése a következő levél után: Sárközy István – Kazinczynak, [Nagybajom], [1807. febr.] – MTA KIK M. Ir. Lev. 4-r. 30. sz. Kiadva: KazLev IV. 490. Az idézet a kéziratot követi. A feljegyzésre Czifra Mariann hívta fel a figyelmemet.

„Kilenczkor mentem Referend. Némethhez. Béjelentő cselédje nyitva hagyá maga után az ajtót. Még nem volt magánál, midőn beléptem. Szörnyű monosyllabú vala. »Meg nem ismertem az Urat.« Nem csuda; olly sok esztendőök és olly irtóztató szenvedések megváltoztathattak, mondám. Hallgatott. Ő is megváltozott; elhízott a' mi vérünkön, 's képét a' bor-ital a' Hajnóczy, Szentmarjay és Őz vérének színére festette. Kiki kiismerheté rajta a' vért és bort 's pénzt szomjuzót. Dienes felől tudakozódott, ha testvérem e? az aratás felől? Kért hogy ebédeljek ott. Nagy contestatiókkal [kérelmekkel – Sz. M.] eresztett-el” (1803. október 4-i bejegyzés: Kazinczy 2009: 310).

Ezekből a sorokból egyrészt az látszik, hogy Kazinczy – saját szavainak tanúsága szerint – önként kereste fel Némethet, másrészt a találkozás a nemesemberek közötti tisztelgő látogatások koreográfiáját követte, és noha mindketten számon tartották, hol és milyen körülmények között találkoztak korábban, a bejegyzés nem ügyész és egykori halálra ítélt találkozásaként rögzíti az eseményt, noha a formák mögött megbúvó feszültségek azért a leírásból is jól kitévnek. S ez még akkor is igen figyelemre méltó, ha nyilván több, mint véletlen, hogy Kazinczy 1803-ban dokumentálható módon egymás után három olyan embert is fölkeres, akik részesei voltak az ellene indított vizsgálatnak és az ítéletnek – mindez összefügghet a fogság időszakát dokumentálni kívánó szándékkal is, amelynek végső eredménye az 1828-ban lezárt *Fogságom naplója*. Még ha Kazinczy feljegyzéseiből nem is tudjuk megítélni, hogy ezeket a találkozásokat az író fölhasználta-e a fogság időszakára vonatkozó információszerzésre, és ha igen, milyen mértékben (láttuk, Bay esetében külön említette, hogy sokat beszélgettek a fogságról).

Kazinczynak a per és a fogság időszakát megörökítő szövegei (a *Fogságom naplója* mellett még meglehetősen sok, különmemű és szétszórt feljegyzés naplóban, levélben) azért érdemelnek különleges figyelmet, mert jóval többről informálnak, mint egy politikai per szubjektív vetülete. Ez a hallatlanul izgalmas és sokrétű elemzést lehetővé tevő forrásanyag a rendi társadalom működésébe és az ebben a keretben természetesnek ható köznemesi mentalitásnak a ritkán feltáruló mélységeibe, valamint ennek nyelvi, szociolingvisztikai vetületeibe enged egyedülálló bepillantást.

SZAKIRODALOM

- Balogh Piroska 2015. *Teória és medialitás: A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*. Argumentum Kiadó, Budapest. (Irodalomtörténeti Füzetek 175.)
- Benda Kálmán szerk. 1952. *A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai 1794–1795*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (A magyar jakobinusok iratai II.)
- Benkő Loránd 1982. *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvudományban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Biczó Ferenc szerk. 1933. *Kazinczy Ferencnének, gróf Török Zsófiának férjére vonatkozó eddig kiadatlan levelei (Függelékül néhány egykorú levél)*. Sajtó alá rendezte, bevezetéssel ellátta dr. Biczó Ferenc. Különnyomat a Kaposvári Egyesületi Leánygimnázium 1931–32-ik évi Értesítőjéből, Szabó Lipót könyvnyomdája, Kaposvár.
- Bíró Ferenc 2010. *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Fried István 1979. *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Kazinczy Ferenc 2009. Özvegy Kazinczy Józsefné' született Bossányi Susána' emlékezete [1813]. In: Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Sajtó alá rendezte: Orbán László. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. (Kazinczy Ferenc Művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás).
- Kazinczy Ferenc 2011. *Fogságom naplója*. Sajtó alá rendezte: Szilágyi Márton. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. (Kazinczy Ferenc Művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás.)
- KazLev = *Kazinczy Ferenc levelezése* I–XXI. kötet. Sajtó alá rendezte: Váczy János. MTA, Budapest, 1890–1911. – XXII. kötet. Sajtó alá rendezte: Harsányi István. MTA, Budapest, 1927. – XXIII. kötet: 1927 óta előkerült és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye. Sajtó alá rendezte: Berlász Jenő – Busa Margit – Cs. Gárdonyi Klára – Fülöp Géza. Akadémiai, Budapest, 1960. – XXIV. kötet. Sajtó alá rendezte: Orbán László. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013. – XXV. kötet: Hivatali levelezés. Sajtó alá rendezte: Soós István. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013.
- Labádi Gergely 2003. *Nomen captivi et status: Joannes Batsányi, auctor et poeta. A 18. század vége irodalomszemléletéhez*. In: Dajkó Pál – Labádi Gergely (szerk.): *Klasszikus – magyar – irodalom – történet: Tanulmányok*. Szeged (Tiszatáj könyvek), 269–306.
- Szilágyi Márton 2017. *Forrásérték és poétika. Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*. Irodalomtörténeti füzetek 177., Budapest.

Szilágyi Márton

egyetemi tanár

ELTE BTK

<https://orcid.org/0000-0002-3042-3800>

SUMMARY

Szilágyi, Márton

Languages and linguistic layers in Ferenc Kazinczy's *Fogságom naplója* (*Diary of My Captivity*)

The study discusses Ferenc Kazinczy's (1759–1831) relationship to languages by examining his memoir on his own seven-year imprisonment. The analysis is not based on his theoretical commentaries on languages: it interprets, in a mental history framework, in what way and in what function Kazinczy used the various foreign languages. For instance: What communicative role did Kazinczy attribute to the Latin language? What sociolinguistic status was assigned by him to the Slovak and Serbian languages, which he was able to use but did not consider that ability to reflect real language skills? Therefore, his relationship to the Slovak and Serbian languages was merely of practical importance and belonged to the world of orality. The examples of *Fogságom naplója* (*Diary of My Captivity*) allow us to consider them not only as instances of Kazinczy's individual judgement, but as the understanding of a typical Hungarian nobleman.

Keywords: Ferenc Kazinczy, *Fogságom naplója*, German, Latinity, Slovak, Serbian, language use, mental history, sociolinguistics, feudal estate system in Hungary.